International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN: **3049-2017**
IJMH 2026; 3(3): 100-101
© 2026 IJMH
www.themultijournal.com
Received: 12-05-2026
Accepted: 06-06-2026
Publish : 08-06-2026

Dr.A. SHEKAR REDDY
Assistant professor,
Dept, of Education,
National Sanskrit University,
Tirupati.

Correspondence:
Dr.A. SHEKAR REDDY
Assistant professor,
Dept, of Education,
National Sanskrit University,
Tirupati.

प्राचीनाधिगमप्रणाली
Ancient Learning System

Dr.A. SHEKAR REDDY

को नाम अधिगमः ? (What is Learning?)

Learning-1) Learning may be defined as acquisition of any relatively permanent change in behavior that occurs at a result of practice or experience.

J.P. Chaplin, Dictionary of Psychology, 1968)

अधिगमः – अभ्यासस्य अनुभवस्य वा फलरूपेण व्यवहारे जायमानः प्रायः स्थायिविपरिणाम एव अधिगमः। अयञ्च विपरिणामः केवलशरीरविकासेन सहजपरिपक्वतया वा न जातः स्यात्। अर्थात्- अधिगमो नाम जीवस्य स्वकीयव्यापारेण तद्व्यवहारे जायमानो विकारः विपरिणामो वा।

2) Process of acquiring responses as a result of special practice

J.P. Chaplin, Dictionary of Psychology, 1968)

विशेषाभ्यासफलरूपेण प्रतिक्रियाप्राप्तेः प्रक्रियैव अधिगमः ।

का नाम प्रणाली ?

(What is system?)

System A set of elements that organized to work together to perform a function.

(Encyclopedia of Education)

प्रणाली- कार्यविशेषसम्पादनार्थं समन्वितरूपेण क्रियाकरणाय सुव्यवस्थितानां तत्त्वानां समुदायः प्रणाली ।

का नाम अधिगमप्रणाली ?

(What is learning system?)

Learning system - A set of elements that are organized systematically to make a permanent change in the learner's behavior.

अधिगमप्रणाली - अध्येतुः व्यवहारे स्थिरं परिवर्तनं जनयितुं सुव्यस्थितरूपेण संयोजितानां तत्त्वानां समुदायः।

यानि तत्त्वानि अधिगमं प्रभावयन्ति तानि सर्वाण्यपि अधिगमप्रणाल्यामन्तर्भावितानि भवन्ति ।

शिक्षा **शिष्याचार्यविषयरूपा त्रिध्रुवी प्रक्रिया** इत्याधुनिकानाम्मतम् ।

"आचार्यः पूर्वरूपम्। अन्तेवास्युत्तररूपम्। विद्या सन्धिः। प्रवचनं सन्धानम्।" आचार्यः, शिष्यः, विषयः, विधिश्चेति चतुध्रुवसमन्वितप्रक्रियात्वेन शिक्षामामनन्ति प्राचीनाचार्याः।

इमानि चत्वारि प्रधानतत्त्वानि परस्परं सुसमन्वितानि व्यवस्थितानि सन्ति अधिगमप्रक्रियां प्रवर्तयन्ति। एषु प्राधान्येन आचार्य-शिष्यसम्बन्धः, अधिगमपद्धतयः, अध्यापनपद्धतयः, स्वाध्यायः इतीमे शिष्याधिगमप्रणालीं नितरां प्रभावयन्ति।

मनोवैज्ञानिकैः अधिगमक्षेत्रे अनेकान् प्रयोगान् विधाय काश्चन मनोवैज्ञानिकपद्धतयः प्रत्यपादिषत। तासु क्रियाद्वारा अधिगमः (Learning by doing) अन्यतमः ।

The seat of memory is not in the mind, but in the muscular system. We learn by doing.

बालाः यत्कार्यं कुर्वन्ति तत् शीघ्रं शिक्षन्ते । यतः तत्सम्पादनसमये ते तदुद्देश्यं निर्मान्ति, तदीयं योजनां रचयन्ति, तां क्रियान्वितां कुर्वन्ति, स्वीयप्रयत्नास्सफला अभूवन्नवेति दृष्ट्वा यदि नाभूवन् तर्हि

स्वीयदोषानभिज्ञाय तद्दूरीकरणे प्रयतन्ते ।

प्रयोगपूर्वकः अधिगमः - (Learning by experimenting)

बालः यान् विषयान् प्रयोगपूर्वकं शिक्षते ते तदीयाङ्गत्वं यान्ति सारल्येन । पुस्तकाधिगमापेक्षया प्रयोगपूर्वकाधिगमः प्रभावी सरलः, रोचकश्च भवति ।

३.सामूहिकविधिभिः अधिगमः (Learning by Group Methods)

व्यक्तिगताधिगमापेक्षया सामूहिकविधीनां द्वारा सम्पन्नः अधिगमः अधिकोपयोगी प्रभावशाली च भवतीति प्रयोगैः न्यरूपि।

चर्चाविधिः Discussion Method

Dr. Mace - Quoted by pryns Hopkins in the book Acts to Successful Teaching, P.154.

प्रयोगविधिः (Experimental method)

The Method must utilize the laws of learning

सश्रद्धता (Preparation) अभ्यासः (Practice) प्रभावः (effect) इतीमे शिक्षणनियमाः शिक्षणविधिना आपादितास्स्युः ।

The learning method must utilize the theory of self-activity (Teaching method should be interactively in order to develop higher mental abilities)

अध्यापनविधिः स्वक्रियार्थं यथोचितमवसरं कल्पयेत् । छात्रक्रियाः अनुभवनं, प्रतिक्रिया, करणम्, प्राप्तिः, इत्यादिरूपा भवन्ति। छात्रः स्वीयप्रतिक्रियया शिक्षत इति प्रतिपादयत्ययं सिद्धान्तः। शिक्षणविधिः यावता प्रमाणेन पारस्परिकान्तश्चर्यार्थमवसरं कल्पयति छात्रेभ्यः तावत्प्रमाणेन छात्रबौद्धिकमानसिकशक्तयः समेधन्ते।

एतत्सिद्धान्तविद्भिः प्राचीनशिक्षकैः खण्डावन्यविधिर्नाम पद्यकाव्यशिक्षणविधिः कोऽप्याविष्कृतः यस्मिन् पूर्वोक्तसिद्धान्तः सामग्र्येणानुप्रयुज्यते।

ओङ्कारदासेन अन्वयप्रबोधे खण्डान्वयः इत्थं प्रत्यपादि
कर्तृकर्मक्रियास्तावच्छलोके योज्यास्ततः परम्
किमो रूपं पुरस्कृत्य तृतीयादि नियोजयेत् ।
ल्यबन्तं च तुमन्तञ्च क्त्वान्तं कर्मविभूषितम्
खण्डान्वये पुनः प्रश्नं पूर्वमन्ते प्रयोजयेत् ।।

गुरुशिष्यसम्बन्धः-

शिक्षाप्रणाल्यां गुरुशिष्यौ प्रमुखस्तम्भायेते । तयोः पारस्परिकसम्बन्धः अधिगमप्रणलीं नितरां प्रभावयति । गुरोः प्रामाणिकता, चारित्र्यम्, निबद्धता, समयपालनमित्यादिश्रेष्ठगुणानां प्रभावः शिष्यव्यवहारं परिवर्तयितुमलं भवन्ति । छान्दोग्योपनिषद् - ६, ५, १-४ छान्दोग्योपनिषद् - ६-१२

पूर्वोक्तसद्गुणगणवानाचार्यः शिष्याणामादरभाजनं भवतीति निश्चप्रचम् । शिष्या यदि स्वाचार्ये गौरवबुद्धिं वहन्ति तर्हि तदध्याप्ये विषयेऽपि आदरभावं वहन्तः सम्यक् शिक्षन्ते । विद्विष्टाचार्येण अध्याप्यविषयाय विद्विषन्ति छात्रा इति प्रतिष्ठितं तथ्यम् । तस्मादुपाध्याय शिष्य सम्बन्धेन प्रीतिमता भाव्यम्।

अनुकरणप्रणाली (Learning by imitation)

अनुकरणं सहजप्रवृत्तिरूपं, तस्य च शिक्षणेऽस्त्युपयोगः। शिक्षितपूर्वः कश्चित किमपि कार्यं स्वयं दर्शयति तत्पश्यन् अन्योऽपि तथा कुरुते। मानवेषु विशिष्य बालेषु अनुकरणशक्तिरधिका। अतस्ते निसर्गतया पुरः स्थितमादर्शमनुकुर्वन्तः शिक्षन्ते ।

अनुकरणेन शिक्षणे त्रयमपेक्षितम् ।

१. यस्य कार्यमनुक्रियते तेन अनुकर्तव्यं सम्यक् कार्यम् ।
२. अनुकार्यः शोभनादर्शो भवेत् ।
३.तृतीयं प्रधानं च अनुकार्यानुकरणकर्त्रोः सम्बन्धः नितरामात्मीयतापूर्णस्स्यात् ।

अधिगमायामानामाधारः गुरुशिष्यसम्बन्धः -

Relationship of Guru & Shishya is the base of the learning domains

ज्ञानात्मक (cognitive) शारीरिकक्रियात्मक (Conative) भावात्मक (affective) रूपेण त्रयः आयामाः अधिगमस्य । बालाः ज्ञानात्मकं, शारीरिकक्रियात्मकं, भावात्मकं च प्रशिक्षणं प्राप्नुवन्ति आचार्यसन्निधौ । एतत्सर्वं तयोस्सम्बन्धे आत्मीयतापूर्णं सत्येव सिद्ध्यति नान्यथा ।

आप्तवाक्यम् अधिगमव्यूहः -

ज्ञानसाधनानि चत्वारि । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् । तत्र आप्तवाक्यं शब्दः । आप्तस्तु यथार्थवक्ता । आप्तत्वं च प्रयोगहेतुभूतयथार्थज्ञानवत्वंम्। तथा च प्रयोगहेतुभूतयथार्थज्ञानजन्यशब्दत्वमिति पर्यवसन्नार्थः ।

आप्तोपदेशः व्यक्तेः ज्ञाने, व्यवहारे, अभिवृत्तौ च परिवर्तनामनेतुं प्रभवति। सामान्यजीवनेऽपि विभिन्नपरिस्थितिषु वयमाप्तवाक्यं प्रमाणत्वेन स्वीकुर्मः । वयं नित्यजीवने शिक्षकेभ्यः पुस्तकेभ्यश्च ज्ञानं प्राप्नुमः । संसारे कोऽपि न्यूटन्सिन्द्धान्तान् पुनः प्रत्यक्षेण अनुमानेन प्रयोगं नाधीते। भौतिकशास्त्राध्यापकेनाध्यापितान् न्यूटन् सिद्धान्तान् छात्राः यथार्थेन स्वीकुर्वन्ति । अतः आप्तवाक्यम् अधिगमविधाने महत्वपूर्णं पात्रं वहति। आप्तवाक्यं व्यक्तेः व्यक्तित्वे बौद्धिक (Cognitive) भावात्मक (Affective) क्रियात्मक (Con-ative) अभिवृत्यात्मक (Attitudinal) प्रेरणात्मक (Motivational) परिवर्तनान्यानयति इति अस्माकं सामान्यानुभवः।

परिचर्चा –

अधिगमः सर्वजीवसाधारणो धर्मः । जन्मन आरभ्य मृत्युपर्यन्तं सर्वेऽपि प्राणिनः सर्वदा किमपि किमपि अधिगच्छन्तः भवन्त्येव । अधिगमः आजीवनं प्रचलमाना एका निरन्तरप्रक्रिया भवति । तत्रापि मानवानां अधिगमः विशिष्टः भवति । तत्रापि पुनः नियतशिक्षाव्यवस्थायां छात्राणां अधिगमसंपादनं अध्यापकानां कृते अतिमहत्वपूर्णं लक्ष्यं वर्तते। अतः अधिगममधिकृत्य समग्रं ज्ञानं विना उचितया रीत्या छात्राणां अधिगमसंपादनं शक्यमिति कृत्वा अधिगममधिकृत्य विस्तृतया ज्ञातव्यं वर्तते ।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

1. सांख्यप्रवचनभाष्यम्
2. सांख्यतत्त्वकौमुदी
3. न्यायसूत्रम्
4. Drew Western, Psychology of Mind, Brain &Culture
5. Dr. Mace – Quoted by pryns Hopkins in the book Aids to Successful Teaching